

מערכות המסתור בשפלת־יהודה לאור המקורות

אהרון אופנהיימר

גילויין של מערכות המסתור בשפלת־יהודה הוא ללא ספק ציון־דרך משמעותי בחקר מרד בר־כוכבא בפרט ותנועת ההתנגדות לרומא בכלל. דבריו של דיו קסיוס על התבצרות במערכת מסועפת של מחילות משוכללות מתבררים לאורך של תגליות אלה כאותנטיים ומשקפי מציאות, ושוב אינם ניתנים להתפרש כהגזמות שנועדו לתרץ את קשיי הרומים בדיכוי המרד. התקופה הקצרה יחסית המבדילה בין המרד הגדול לבין מרד בר־כוכבא והאירועים שביניהם, מקשים על השיוך של מערכות המסתור למאורע זה או זה. אולם במקרה שנדרשת הכרעה, הרי הגיוני לקשר בין מערכות המסתור לבין מרד בר־כוכבא, שכן סביר להניח כי מי שהוא או אבותיו חזו על בשרם את אימי המרד הגדול, ישקיע מאמצים בהתארגנות ובהכנות לקראת מרד נוסף, כולל חפירתן של מערכות־מסתור העשויות לשמש מיקלטים בעת הצורך. שילוב מערכות המסתור בכללן של העדויות על ההכנות למרד בר־כוכבא, יש בו כדי לאשש את התפיסה שמרד זה לא פרץ באופן ספונטאני, כשהוא נישא על גלי התלהבות משיחית, אלא היה ערוך כדבעי, ותכנונו הושחת על חישובים ריאליים.

אין ספק כי מצויות נקודות־מגע בין המימצא של מערכות המסתור לבין העדויות המצויות במקורות ביחס למרד בר־כוכבא. אולם הסקת המסקנות באשר לזיקה בין המערכות לבין המרד חייבת להיות זהירה ולהתבסס על בדיקה קפדנית של המקורות ושל המימצא כאחד. התיאור הקרוב ביותר למימצא של מערכות המסתור מצוי בדבריו של דיו קסיוס שהוזכרו לעיל. לאחר שמועלה בניין ירושלים כעיר נוכרית עם מקדש אלילי כסיבה למרד בר־כוכבא, ממשיך דיו ואומר:

הם [היהודים] נשארו שקטים כל עוד הדריאנוס שהה במצרים ושוב בסוריה. אלא שהם הכינו בצורה בלתי־הולמת את כלי הנשק שהטילו עליהם לייצר, כדי שהם יוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על־ידי הרומים.

כשהדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן במערכה חזיתית עם הרומים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו אותם כמקלטים בעת מצוקה, וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פְּיָרִים אל הדרכים התת־קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור.¹

1 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and* Cassius Dio, *Historia Romana*, LXIX, 12, 3
Judaism, II, Jerusalem 1980, pp. 391-405

יש להכחין בתיאור זה בין ההכנות למרד ברכוכבא לבין פרטים הנוגעים למהלך המרד עצמו. הקטע הראשון עוסק במעשיהם של היהודים כל זמן שהדריאנוס שהה במזרח, ומזכיר את ההבלגה באותה עת, תוך ניצול הזמן לאגירת כלי-נשק. הקטע השני תולה את פרוץ המרד בעזיבת הדריאנוס את האזור, וממשיך בתיאור מערכות המסתור, תוך המחשת הטאקטיקה של המורדים להימנע מקרבות חזיתיים עם הרומים.

קשה להניח כי מערכות המסתור, כפי שנתגלו בשפלת-יהודה, נחצבו כסערת המרד. מתקבל יותר על הדעת כי במידה שהן קשורות למרד ברכוכבא בלבד, הוכנו בתקופה שקדמה למרד. אולם אם כך הוא, הרי הראייה מדברי דיו קסיוס לגבי זיקתן של המערכות למרד ברכוכבא נפגמת מעט, שכן פעולות הביצור וחפירת המחילות נכללות בדברי דיו במסגרת תיאור מהלכי המרד, ולא במסגרת ההכנות לקראתו.

כספרות התלמודית מצויים תיאורים אחדים של הסתתרות במערות כמסגרת העדריות על מרד ברכוכבא. אולם, כפי שיתברר, קשורים תיאורים אלה כולם לשלהי המרד ולתקופת גזירות השמד שבעקבותיו.

היחבאות במערות נכללת במעשה דלקמן:

אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, חדא בחמתא וחדא בכפר לקיטיא וחדא בבית אל דיהוד, אמר דערוק מן הכא יתצד מן הכא ודערוק מן הכא יתצד מן הכא, והוה מפיק כרוזין ומכריזין ואומרים אן דאית יהודאי ייתי, דמלכא בעו למיתן ליה מילא... דאיתבוננו לא נפקו ואילין דלא איתבוננו נכנסו כולהון לבקעת בית רמון, אמר לשר צבא שלו עד שאני אוכל קרן גלוסקאן זו וירך דתרנגול זה אבקש אחד מהן ולא אמצא, מיד הקיפם לגיונותיו והרגום והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת 'על אלה אני בוכיה'. אילין דהוי חבושין מנהון אכלין בשר קטילהון...²

ניתן לשלב עדות זו עם דברי דיו קסיוס על הטאקטיקה שבה נקט יוליוס סוורוס, המצביא שהובא מבריטניה, כדי לדכא את מרד ברכוכבא. היא התבטאה בכיתור המורדים ולכידתם ההדרגתית, תוך ניתוק קווי האספקה שלהם.³ הזיהויים האפשריים של האתרים הנזכרים במדרש מצטרפים לקו אחד, מצפון לארץ יהודה שהיתה תחומו העיקרי של המרד.⁴ המעשה עצמו עוסק בגורלם של המורדים

2 תרגום: אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלוש משמרות, אחת בחמת ואחת בכפר לקיטיא ואחת בבית-אל של יהודה, אמר [מין] שיערוק מכאן יתפס מכאן, ושיערוק מכאן יתפס מכאן, והיה מוציא כרוזים ומכריזים ואומרים במקום שיש יהודי יבוא, שהמלך רוצה לתת לו דבר... [אלה] שהתבוננו לא יצאו ואלה שלא התבוננו נכנסו כולם לבקעת בית-רמון, אמר לשר צבא שלו עד שאני אוכל פרוסת לחם זו וירך של תרנגול זה אבקש אחד מהם ולא אמצא. מיד הקיפום לגיונותיו והרגום והיה הדם בוקע והולך עד שהגיע לקיפרוס נהר, ורוח הקדש צווחת ואומרת 'על אלה אני בוכיה' [איכה א' טז]. אלה מהם שהיו חבושים, אכלו בשר מתייהם... איכה רבה א, מה.

3 דיו קסיוס, (לעיל, הערה 1), 13, 3.

4 חמת — אמאוס (מתקשר יפה למימצא בחורבת עקד); כפר לקיטיא — בית לקיא (?) (מדרום לבית-חורון) (?); בית-אל; בקעת בית-רמון — באזור הכפר הערבי רמון (מדרום-מזרח להר בעל-חצור); קיפרוס נהר — ואדי קלט המוליך לקיפרוס (המבצר שהורדוס קראו על שם אמו). אולם באיכה רבה, מהדורת כובר, על-פי כתב-יד רומי, עמ' 82 נאמר: 'אדריאנוס שחיק עצמות הושיב שלש משמרות, אחת בחמת גדר, ואחת בבית לחם, ואחת בכפר לקיטיא... כניש כולהון בחדא בקעתא...'. בקעת בית-רמון נזכרת בקשר לשיקום הסנהדרין אחרי מרד ברכוכבא (ירושלמי, חגיגה ג, ע"ד), ושם הולם אותה יותר הזיהוי באזור הכפר הערבי רומנה, בירומה של בקעת בית-נטופה. לאחורונה העלה ע' קלוניר הצעה לזהות את בקעת בית-רמון עם חירבת אוס א-רממן (בשפלת-יהודה הדרומית, מדרום לקיבוץ להב), ראה מאמרו 'בית הכנסת בחורבת רימון', דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי

בעת דיכוי המרד, כאשר חלקם התפתה להצעות-כניעה של הרומים, ודינם נחרץ למוות מידי, ואחרים התחבאו במערות וסבלו מזרפת רעב, עד כדי אכילת בשר מתיהם.

מבחינה ספרותית קיים דמיון רב בין פרטיו של מעשה זה לבין התיאורים על מפלת ביתר המצויים בספרות התלמודית.⁵ מסתבר כי למרות הרקע המציאותי המשקף את שלבי המרד האחרונים, יש לסווג עדות זו במסגרת המקורות המצייריים בצבעים קודרים את גודל המפלה, ומבטאים את עוצמתה הטראומטית. דברי המדרש בדבר 'אילין דהוי חבושין' מתייחסים מן הסתם למורדים הנחבאים במערות, אך מבחינת עיתויים יש לקובעם להסתתרות בעקבות המפלה, ואין הם משקפים את דרכי הלחימה.

הסתתרות במערות שקשורה מן הסתם באירועי מרד בר-כוכבא, נזכרת במסורות אמוראיות הבאות לתת טעם להלכה משנאית הקובעת כי בשבת 'לא יצא האיש בסנדל המסמר':⁶

סנדל המסומר מאי טעמא, אמר שמואל שלפי הגזרה [נוסח אחר: השמד] היו והיו נחבאין במערה, ואמרו הנכנס יכנס והיוצא אל יצא, נהפך סנדלו של אחד מהן, כסבורין הם אחד מהן יצא וראוהו אויבים ועכשיו באין עליהן, דחקו זה בזה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהם אויבים. רבי אילעאי בן אלעזר אומר במערה היו יושבין ושמעו קול מעל גבי המערה, כסבורין היו שבאו עליהם אויבים, דחקו זה בזה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו בהן אויבים.⁷

שאל ליברמן מעלה מקור זה על-מנת להדגים את טיעונו, שלא תמיד מגלים חכמים את הטעם האמיתי לתקנותיהם, ולעתים אף מוסיפים להן נימוקים פורמאליים כדי להניע את העם לקבל את התקנה החדשה.⁸ מן המשנה נובע כי נעילת סנדל מסומר אסורה מחשש חילול שבת, ולאמיתו של דבר זכר האסון שאירע בעטיו של הסנדל המסומר הוא שהביא להיווצרותה של התקנה. כך עולה גם בן הסוגיה המקבילה בירושלמי, המקשה מדוע אם כן נאסרו סנדלים אלה רק בשבת, ומתרצת כי אין דרכו של אדם שיהיו לו סנדלים מיוחדים לשבת ואחרים המיועדים ליום חול.⁹ לכאורה יש בדבריהם של שמואל ושל רבי אילעאי בן אלעזר עדות ברורה על שהייה ממושכת במערות בשלהי המרד. אולם בסוגיה זו ובמקבילותיה מופיעות מסורות נוספות בדבר הטעם לאיסור

היהדות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 7-9. על-פי זיהוי זה, נוצר קשר ברור בין בקעת בית-רמוך לבין האזור שבו נמצאו מערכות המסתר, אך מתקפח הקשר הגיאוגרפי בין אתרי המישמרות לבין מקום הריגתם של היהודים שנתפסו על-ידי אותן מישמרות.

5 השווה, למשל, תיאור הזרימה של דם הרוגי ביתר עד ארבעה מיל לתוך הים – ירושלמי, תענית ד, סט ע"א; איכה רבה ב ד (מהדורת בובר על-פי כתב-יד רומי, עמ' 104); בבלי, גיטין נו ע"א. יש לציין כי בדברי אגדה המצויים בתלמוד הירושלמי ביחס למרד התפרצות כימי טריאנוס נאמר: 'והלך הדרם בים עד קיפרוס' (ירושלמי, סוכה ה, גה ע"ב). הדבר מעמיד בספק מסוים את זיהויה של קיפרוס בהערה דלעיל.

6 משנה, שבת ו ב. בכתב-יד קופמן, פארמא, לו ועוד, הנוסח הוא 'סנדל מסומר'.

7 בבלי, שבת ס ע"א. יש להעדיף בדברי שמואל את הנוסח 'שלפי השמד' המצוי בכתב-יד מינכן וברוב הדפוסים, התיקון 'לשפי הגזרה' הוא שינוי של הצנזור, וראה בדקדוקי סופרים. המונח 'שלפי השמד' הוא מונח טכני לשלהי תקופת גזירות השמד שבעקבות מרד בר-כוכבא. דברי רבי אילעאי בן אלעזר אינם מופיעים כלל בכתב-יד מינכן. בכתב-יד אוקספורד הם מועלים מפי רבי אליעזר בן אלישע. יש לציין כי זה הוא המקום היחיד בתלמוד שבו מופיע רבי אילעאי בן אלעזר (גם רבי אליעזר בן אלישע הוא שם בלתי-ידוע ממקומות אחרים).

8 ראה, ש' ליברמן, 'יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 253-254.

9 ירושלמי, שבת ו, ח ע"א. שאלה זו עולה גם בבבלי, והתשובה הניתנת שם היא כי איסור סנדל מסומר חל רק בשבת, שכן המעשה שבעטיו נאסר אירע בשבת (בבלי, שבת שם).

סנדל מסומר. בהמשך הסוגיה בתלמוד הבבלי: 'רמי בר יחזקאל אמר בבית הכנסת היו יושבין ושמעו קול מאחורי בית הכנסת, כסבורין היו שבאו עליהם אויבים וכו' ¹⁰; בירושלמי: 'מפני מה גזרו על סנדל מסומר, יש אומרים שהיו רואות את ראשו ומפילות, ויש אומרים שהיו שומעות קולו ומפילות וכו' ¹¹; בדברים רבה (מהדורת ליברמן): 'מהו שיצא אדם בסנדל מסומר בשבת, כך שנו רבותינו אסור לצאת בסנדל מסומר בשבת, ולמה כן, אמר רבי יוחנן בשעת השמד היו הפולחין לובשין סנדלים מסומרים והיו עושין רושם בארץ והיו בנות ישראל יוצאות ורואות את סנדליהן רשומות בארץ והיו מתייראות ומפילות' ¹². המשותף לכל המסורות הללו הוא שאיסור סנדל מסומר נובע מאסונות הקשורים באימה שהטילו החילות הרומים, אך לאו דווקא שאירעו בעת הסתתרות במערות. ¹³ יחד עם זאת קיימת האפשרות כי המסורות הנזכרות אינן משקפות את הטעם ההיסטורי לקביעת התקנה של הסנדל המסומר, ומעיקרה לא נתקנה אלא בשל חילול שבת הנגרם על-ידי החריצים שסנדלים אלה מטביעים בקרקע, ואפשר גם על-ידי הקול שהם משמיעים. יש לשים לב שבהמשך המשנה נאסר לצאת בשבת גם בשריון, קסדא ומגפים, שהם אביזרים נוספים של מדי-צבא. ¹⁴

אין בכוחן של הערות אלה להפקיע את העדות ההיסטורית מדברי שמואל ורבי אילעאי בן אלעזר בכללותה, ובין אם הם מהווים את הטעם לאיסור סנדל מסומר בשבת בין אם לאו, עדיין הם מצביעים על היחבאות במערות בזיקה למרד בר-כוכבא. בכל מקרה מדובר בימים שלאחר המפלה, כפי שמדגיש המקור עצמו ב'שלפי השמד'.

יש המנסים לקשור להתרחשויות של מרד בר-כוכבא גם את המעשה כרבי שמעון בר יוחאי שנחבא שלוש-עשרה שנה במערה. ¹⁵ מקור זה מעלה בעיות רבות ביחס למשמעותו ההיסטורית, ואין זה המקום להאריך בדברים. די אם נציין כי קשה ליישב את המסורות המעידות על רבי שמעון בר יוחאי המשתתף בכל שלבי שיקום מוסדות ההנהגה אחרי מרד בר-כוכבא, ¹⁶ עם ירידתו למחתרת

10 בבלי, שבת, שם.

11 ירושלמי, שבת, שם.

12 דברים רבה, עקב (מהדורת ליברמן על-פי כתבי-יד אוקספורד קובץ 147, עמ' 81), ועיין בהערותיו של ליברמן, שם.

13 ראה, למשל, דבריו של רבי יהושע בן קרחה המתאר אימה שנפלה על 'יושבים בין האילנות ונשבה הרוח והטיחו העלים זה בזה' (ספרא, בחוקותי, ז, מהדורת ווייס, קיב ע"ב).

14 ההלכה בתוספתא אסרת נעילת סנדל מסומר בשבת בתוך הבית, אך מתירה לטלטלו על-מנת לכסות בו את הכלים (תוספתא, שבת ד ח). שימת הדגש על איסור נעילת הסנדל בבית, והימצאם של סנדלים כאלה באופן שניתן להשתמש בהם בשבת לכיסוי כלים, מחזקת כמדומה את ההנחה שמקור האיסור הוא בטעמים של חילול שבת גרידא (אולם ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 64, המפרש בהתאם לתפיסה שאותה עיצב בספרו [לעיל, הערה 8]). לכל העניין ראה גם: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ב, חלק שני, תל-אביב תש"ה, עמ' 232-234; ח' אלבק, השלמות ותוספות (לפירושו למשנה), סדר מועד, עמ' 410-411; א' גולדברג, מסכת שבת, ירושלים חשל"ו, עמ' 102-104. לעניין סנדל מסומר יש לציין עוד כי יגאל ידין הצביע על קשר בין המימצא במערות מדבר-יהודה לבין התקנה שבמשנה. כל הסנדלים שנתגלו במערות אלה, שבהן נחבאו פליטי המרד, סוליותיהם עשויות שכבות של עור וכיו"ב, ולא נמצאו בהן עקבות של מסמרים (י' ידין, הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 173-174). אולם אם ההלכה בדבר איסור סנדל מסומר היתה קיימת כבר בזמן מרד בר-כוכבא, מתערערת המסורת שהיא נקבעה בעטיים של המאורעות שהתחוללו ב'שלפי השמד'.

15 ירושלמי, שביעית ט, לח ע"ד; בבלי, שבת לג ע"ב-לד ע"א; בראשית רבה, עט, ו (מהדורת תאודור-אלבק עמ' 941-945); אסתר רבה, ג, ז, ומקבילות נוספות.

16 עיין: בבלי, סנהדרין יד ע"א; ירושלמי, חגיגה ג, עח ע"ד; שיר השירים רבה, ב, טז.

לתקופה כה ממושכת. ספק רב אם כללו של המעשה קשור ליחסיו של רשב"י לשלטון הרומי בכלל ולמרד בר-כוכבא בפרט. יהא אשר יהא, אין מעשה זה מעיד אלא על הימים שלאחר מרד בר-כוכבא.

הכלל היוצא מהעדויות שבספרות התלמודית הוא שניתן למצוא בהן אנאלוגיה למימצא של מערכות המסתור בשפלת-יהודה, אולם אין בהם כדי לפתור את שאלת אופן היווצרותן של מערכות אלה. כל העדויות מתייחסות לימים שלאחר המפלה, ויש להן זיקה ברורה למימצא במערות מדבר-יהודה.¹⁷ הן משקפות את ניצול המערות כמיקלטים בעת הרדיפות אחרי מרד בר-כוכבא, אך אין בכוחן להאיר את חלקן של מערכות המסתור במסגרת דרכי הלחימה של מורדי בר-כוכבא, או לקבוע את זמן הכנתן של מערכות אלה.

משורה של מקורות מהספרות הקלאסית משתמע כי לחימה מתוך מערות והסתתרות בהן, אופיינית לשודדים וכן לטרוריסטים במאבקם עם השלטונות. על מלחמתו של הורדוס בליסטים שהשתכנו במערות באזור ארבל (38 לפני-הספירה), מצוי אצל יוספוס התיאור הבא: 'והמערות היו בהרים מבוטרים לגמרי, והמבואות אליהן בלב [ההרים] היו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו [הליסטים] עם כל קרוביהם'.¹⁸ במיוחד יש לשים לב לכך שמערות אלה שימשו לא רק את הליסטים אלא גם את בני-משפחותיהם, בדומה לרושם שנוצר לגבי מערכות המסתור בשפלת-יהודה.

במקום אחר מעיד יוספוס כי אוגוסטוס נתן להורדוס את חבל הטְרָכוֹן על-מנת שישליט שם סדר (סביב 23 לפני-הספירה). על אורח-חיייהם של הפושעים שרווחו שם מסופר:

שהרי אין לאלה לא ערים ולא נחלות-שדה, אלא מקומות מחסה באדמה ומערות, והם חיים יחד עם הבהמות. התקינו לעצמם גם מקוואות-מים והכינו מראש מזונות, שנתנו להם את היכולת להתנגד זמן רב ביותר ממקומות סתר. המבואות היו, כמובן צרים כדי מעבר אחד אחד, ואילו בפנים היו [המערות] גדולות במידה שלא תיאמן, ועשויות לשמש מקום של רווחה; הקרקע שמעל למשכנות אינו נישא, אלא הוא כפני המישור.¹⁹

כמקור זה אמנם לא מדובר על ליסטיות מדינית, אלא על שודדים בעלמא. אולם הדמיון בין תיאור מערות אלה לבין מערכות המסתור רב ביותר.

כתובת יוונית מקנת (קנאוואת) שבטרכון, מזמן שלטונו של אגריפס הראשון או השני, מזכירה

17 יש להבחין בין מערות מדבר-יהודה לבין מערכות המסתור, שכן הראשונות הן מערות טבעיות אשר שימשו את מורדי בר-כוכבא ובני משפחותיהם כמקום-מיפלט לאחר המפלה.

18 קדמוניות היהודים, יד, 422, בתרגומו של א' שליט; עיין שם גם בסעיפים 415, 420-430; השווה: מלחמת היהודים, א, 305, 309-313. וראה E. Schürer, *A History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes and F. Millar), I, Edinburgh 1973, p. 282, and n. 6; B. Isaac, 'Bandits in Judaea and Arabia', *Harvard Studies in Classical Philology*, (in press) בין היהודים לבין השומרונים באמצע המאה הראשונה לספירה שמביא יוספוס. באותה עת קראו יהודי הגליל לעזרתם את אלעזר בן דינאי שהיה ליסטים ששכן שנים רבות בהרים, מן הסתם במערות (קדמוניות היהודים, כ, 118-124; השווה: מלחמת היהודים, ב, 232-235).

19 קדמוניות היהודים, טו, 346-347, בתרגומו של א' שליט; עיין שם גם בסעיפים 342-348; השווה: מלחמת היהודים, א, 398-400. ראה שירר (לעיל, הערה 18), עמ' 291, 565; וכן במאמרו של איזק (לעיל, הערה 18).

אנשים המסתתרים במערות כמו חיות.²⁰ יש בכתובת זו משום אינדיקאציה לתנועה של טרור באזור זה, ומכאן כי הישענות טאקטית על מערות היתה מצויה גם אצל נוכרים בעבר־הירדן. מכל האמור נובע כי הישענות של מורדים ופורצי־חוק על מערות היתה אופיינית גם לתקופות שקדמו למרד בר־כוכבא. אין בכוחן של ראיות אלה להשמיט את הקרקע מתחת לטענה על זיקה של מערכות המסתור בשפלת־יהודה למרד בר־כוכבא, אך ספק אם ניתן לשייכן בלעדית למרד זה. סביר יותר להניח כי הלחימה מתוך מערות בכלל ומערכות המסתור בשפלת־יהודה בפרט אופיינית לכללה של תנועת ההתנגדות לרומא, החל בימי הורדוס והפרוקורטורים, המשך בימי המרד הגדול וכלה בימי פולמוס של קיטוס, הליסטיות המדינית בין מרד למרד (117-132) ומרד בר־כוכבא.

Oriens Graeci Inscriptiones Selectae, 424 (= *Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes*, 20 III, 1223) וראה במאמרו של איזק (לעיל, הערה 18). פרטים שונים הקשורים לנושא נחלבונו בשיחותי עם ד"ר ב' איזק, ותודתי נתונה לו על כך.